

ATEN EN ZIJN PISIDIUMS

door

J.G.J. Kuiper

Het is binnenkort al weer 14 jaar geleden, dat Mr. Dominicus Aten (1899-1967), advocaat en procureur te Zaandam, uit ons midden verdween. Toen hij de avond van 30 maart 1967 nog even naar de brievenbus ging, trof hem onderweg een hartverlamming.

Dr. C.O. van Regteren Altena wijdde in het CB 122 hartelijke woorden aan zijn nagedachtenis. Hij roemde terecht zijn helder verstand en zijn scherp waarnemingsvermogen. Aten is meer dan 20 jaar lid van de Vereniging geweest. Hij was een trouw bezoeker der vergaderingen. Hij was ook, aldus Van Regteren Altena, "een van de weinigen, van wie men kan zeggen dat hij zijn Pisidium's kende". De juistheid van dit laatste beseftte ik eens te meer, toen ik onlangs, door tussenkomst van de heer Neuteboom, die Aten's malacologische nalatenschap beheerde, diens collectie ter bestudering thuis kreeg voordat zij in de verzamelingen van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie te Leiden zou worden opgenomen.

Aten's Pisidium-collectie (de Sphaerium's en Musculium's heb ik niet ingezien) omvat ongeveer 4600 exemplaren, verdeeld over ca 370 soortsmonsters, afkomstig van naar schatting 140 door hem zelf bezochte localliteiten. Materiaal van anderen had hij vrijwel niet. Hij bezat alle recente Nederlandse soorten Pisidium met uitzondering van de in ons land zeldzame P. tenuilineatum Stelfox. Zijn verzamelactiviteit van zoetwatermollusken, en daarmee ook van Sphaeriidae, lag tussen 1949 en 1966. In alle provincies, behalve Zeeland, heeft hij Pisidium's gevangen. Terloops heeft hij ook monstertjes verzameld tijdens buitenlandse reizen, namelijk in de Pyreneeën, de Franse Ardennen en Denemarken (als gast van Hans Schlesch).

Van het determineren maakte Aten veel werk. Hij deed dit met nauwgezetheid. Een deel van het Pisidium-materiaal kookte hij uit om over losse kleppen voor onderzoek van het slot te kunnen beschikken. De embryonen, die bij het scheiden van de kleppen vrij kwamen, bewaarde en bestudeerde hij eveneens. Vaak deed hij in verdunde alcohol, tussen twee rubberschijfjes, enkele levend verzamelde dieren voor eventueel later anatomisch onderzoek. In deze combinatie van droog en nat materiaal in hetzelfde buisje was hij uniek.

Aten was niet het type van een collectionneur. Noch het aspect, noch de omvang zijner verzameling, evenmin als de systematische rangschikking der objecten vond hij belangrijk. Hem boeide het onderzoek zelf, zowel in het veld als in zijn werkkamer. Was de determinatie eenmaal gedaan, dan schonk hij verder geen aandacht aan de presentatie van het materiaal. De etikettering was uiterst beknopt, vaak met afkortingen die alleen hij begreep. Zijn klein, krachtig en regelmatig, doch moeilijk leesbaar handschrift maakt de ontcijfering tot een monnikenwerk. Vaak noteerde hij op de achterkant van het etiketje de afgekorte namen van de aangetroffen soorten. De associërende soorten werden dan in één buisje gedaan, door dunne laagjes watten van elkaar gescheiden, meestal zonder afzonderlijke naamstrookjes.

Terwijl ik met het tijdrovende werk van de interpretatie der etikettering en het uitpluizen van watjes en schelpjes (wel tot 6 "woonlagen" in de buisjes van 65 bij 7 mm) bezig was, gingen mijn gedachten vaak terug naar deze innemende man, tot wiens vriendenkring ik mij mocht rekenen. Herinneringen kwamen weer scherp naar voren. Een eenvoudig, bescheiden, scherpzinnig mens met een zachte stem, een vriendelijke blik en een fijn gevoel voor humor. In de vergaderingen van de Vereniging voelde hij zich in zijn element.

Hij werkte met een in de malacologie volkomen ongebruikelijk instrument, de horlogemakersloupe, die hij tegen zijn rechter oogkas geklemd hield, waardoor hij zijn hand vrij had. Zo deed hij zelfs fijn anatonmisch werk en determineerde hij feilloos Pisidium's. Praktisch zonder hulp van anderen had hij de Nederlandse soorten leren kennen. Alleen P. hibernicum bezorgde hem, stellig door gebrek aan materiaal, nog moeite. Doch in dit opzicht stond hij bepaald niet alleen. Zelfs David Geyer wist met deze soort geen raad. De Pisidium-kenner Theodor Schmierer determineerde al jaren lang Pisidium's voordat hij P. hibernicum, die hij in zijn materiaal steeds over het hoofd had gezien, herkende. Ook de eerste vondst van hibernicum in Nederland, nl. op 29 april 1913 te Velp (bij Grave) (CB 3:14), is achteraf gebleken tot een andere soort, namelijk P. obtusale te behoren.

Het voor velen moeilijke probleem van de scherpe onderscheiding van associërende P. casertanum en personatum loste Aten, met behulp van zijn kleine loupe, foutloos op. Het belangrijkste criterium hier is het al of niet aanwezig zijn van een knobbeltje van een zesde millimeter grootte in elke klep. Hoe goed hij het slot bestudeerde, blijkt ook uit het feit, dat een geval van gedeeltelijke inversodentie hem niet was ontgaan.

Aten heeft verscheidene vindplaatsen van P. pseudosphaerium in Nederland ontdekt. Ik herinner mij een gesprek over deze soort tijdens de Verenigingsexcursie langs de Dammerkade (Ankeveen) in 1953. In die tijd was de vraag, of pseudosphaerium en milium wel afzonderlijke soorten waren nog een punt van discussie. Mij geruststellend toekennend, zei hij met overtuiging: "Dat zijn goede soorten, hoor, ik kan ze met het blote oog onderscheiden". Dat laatste was geen grootspraak. Hij kòn het, al oriënteerde hij zich op de Dammerkade ook op een verschil van incrustatie. P. pseudosphaerium is namelijk vaak egaal bedekt met micro-algen en daardoor dof van uiterlijk.

Bij het nazien van Aten's materiaal wachtte mij een verrassing, nl. een nieuwe soort voor de Nederlandse fauna: Musculium transversum (Say), verzameld op 19 oktober 1954 aan de oever van het IJsselmeer bij de Diemerzeedijk. Het stellig levend verzamelde materiaal omvat 7 exemplaren. Het lag ongedetermineerd in de verzameling.

M. transversum lijkt enigszins op de bekende M. lacustre (Müller), maar de schelp is duidelijk lager en langwerpiger, en even breekbaar als die van de laatste. Bij M. transversum is het ontbreken van een gemarkeerd umbonaal kapje regel, bij M. lacustre daarentegen uitzondering. Het al of niet aanwezig zijn van een umbonaal kapje heeft taxonomisch geen betekenis. William Gale (Nautilus 86: 20, 1972) nam seizoens-

verschillen in de percentages van "gekapte" transversum waar.

M. transversum (=pallidum Gray) is een oorspronkelijk Noordamerikaanse soort, die in 1856 voor het eerst in Europa werdesignaleerd, namelijk in Engeland. Zij is nu van vele tientallen vindplaatsen in Midden- en Zuid-Engeland bekend en kon dus, vroeg of laat, ook op het Europese vasteland worden verwacht. In Engeland is zij steeds in kanalen en rivieren gevonden. In Noord-Amerika leeft zij ook in grote meren.

Uit het rapport "Veranderingen in de Flora en Fauna van de Zuider-zee (thans IJsselmeer) na de afsluiting in 1932", gepubliceerd in 1954 onder redactie van L.F. de Beaufort, blijkt, dat in 1937 voor het eerst Sphaeriidae in het IJsselmeer werden verzameld. In de loop van de volgende jaren vestigde er zich de ene soort na de andere. Toen het onderzoek in 1943 werd afgesloten, waren er reeds 9 soorten Sphaeriidaeesignaleerd. Daaronder geen M. transversum, die er dus vermoedelijk pas later zijn intrede heeft gedaan. Het is nu zaak na te gaan, of M. transversum zich in het IJsselmeer heeft kunnen handhaven en of zij ook elders in ons land voorkomt.

De Nederlandse Pisidium-vondsten van Aten zullen dit jaar in verspreidingskaarten worden verwerkt. De Pisidium's vormen overigens maar een klein deel van Aten's verzameling land- en zoetwatermollusken. Een heel bijzondere belangstelling koesterde hij voor de landslakken van de Oostelijke Pyreneeën, speciaal voor de Abida's en de Chondrina's. Van 1952 tot 1966 maakte hij met Mevrouw Aten niet minder dan twaalf reizen, zowel naar de Franse als de Spaanse kant van dit malacologisch dorado. Zijn vele veldwerk is tot zijn recht gekomen in het proefschrift van H.E. Gittenberger, getiteld "Beiträge zur Kenntnis der Pupillacea III, Chondrininae" (Leiden, Brill, 1973).

Aten was sportief. Nog op middelbare leeftijd speelde hij in een Zaans voetbalelftal mee. Hij was ook een goed zwemmer. Zijn zwemkunst bleek tijdens menige excursie. Als hem de vangsten langs de oever tegenvielen, dan gingen, hup, de kleren uit, en nam hij een frisse duik om de gezochte dieren in dieper water te gaan verschalken. Hij kon zo geconcentreerd bezig zijn, dat hij ieder en alles om zich heen vergat. De deelnemers aan de Wadden-excursie-1964 herinneren zich nog wel, hoe hij een keer op het appèl ontbrak. Het gezelschap was aan boord van de boot van het Nederlands Instituut voor Onderzoek van de Zee vertrokken en bij laag water overgestapt in een kleiner bootje. Toen de vloed opkwam, haastte de groep zich in het bootje terug naar het moederschip, en het was toen, dat men opeens Aten miste. Hij bleek moederziel alleen nog op de strekdam bezig te zijn ...

Taxonomen hebben hun eigen, traditionele manier om in hun geschriften gevoelens van respect, waardering of vriendschap voor iemand uit te drukken, namelijk door het bestendigen van diens naam. In de wetenschappelijke naamgeving is vernoeming geen spectaculaire onderscheiding, maar het effect ervan is blijvend. De nagedachtenis van Dominicus Aten is op deze wijze zelfs driedig geëerd: Microna ateni Boeters 1969, Chondrina ateni Altimira & Barcells 1972 en Abida secale ateni Gittenberger 1973.

D. Aten in karakteristieke houding aan zijn werktafel thuis, met horlogemakersloupe en sigaret.

Tijdens de viering van het 25-jarig bestaan van de N.M.V.

Links van Aten zit Mevr. Dance, naast haar Peter Dance, auteur o.m. van het welbekende boek "Shell Collecting". Rechts van Aten zit ons medelid Bosch.

Musc. lacustre (Müller)
f. ryckholti Normand .Bij
sterke welving in de eerste
groeifase wordt de umbo
konisch hoog. Geen ondersoort
nog minder een aparte soort.

Musculium transversum (Say)
IJsselmeer, Diemerzeedijk,
leg.D.Aten, 19 okt.1954.

Deze rechter klep is 6 mm lang.
Het grootste ex.in de serie meet
ca. 8 mm. De schelp kan tot 14
mm lang worden

Musculium lacustre(Müller). Vier exempla-
ren van verschillende vorm, grootte en
herkomst. Het kleinste meet 4 mm,het
grootste 11 mm. a en d hebben een
duidelijk gemarkeerd umbonaal
kapje; bij b is het kapje nauwe-
lijks gemarkeerd; c heeft er
helemaal geen.

